

УДК 34.347.135

Пастернак В. М., доцент кафедри
цивільно-правових дисциплін,
юридичного факультету ЛьвДУВС

Волевиявлення сторін як необхідна умова свободи договору

У статті здійснено аналіз поняття волевиявлення учасника правочину, як необхідної умови свободи договору. Волевиявлення тісно пов'язане із такою категорією як воля, що трактується як здатність людини до вибору. Волевиявлення буває прямим або побічним (конклюдентним). Правочини з недоліками у формуванні волі можна поділити на дві основні групи:

- а) правочини, які вчинені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину.
- б) правочини, в яких внутрішню волю сформульовано неправильно.

Також проведено аналіз видів правочинів за волевиявленням сторін, як необхідним елементом свободи правочину.

Ключові слова: волевиявлення, правочин, воля, пряме волевиявлення, побічне (конклюдентне) волевиявлення, зловмисна домовленість, помилка, обман.

В статті здійснено аналіз поняття волеизъявления учасника правочину, як необхідного условия свободи договору. Волеизъявление тесно связано с такой категорией как воля, которая трактуется как способность человека к выбору. Волеизъявление бывает прямым или побочным (конклюдентным). Правочини с недостатками в формировании воли можно разделить на две основных группы: а) правочини, какие совершенные без внутренней воли лица на совершение правочину. б) правочини, в которых внутренняя воля сформулирована неправильно. Также проведен анализ видов правочинив за волеизъявлением сторон, как необходимым элементом свободы правочину.

Ключевые слова: волеизъявление, правочин, воля, прямое волеизъявление, побочное (конклюдентное) волеизъявление, злоумышленная договоренность, ошибка, обман.

The analysis of concept of will of participant of pravochinu is carried out in the article, as a necessary condition of freedom of agreement. Will is closely related to such category as will which is interpreted as a capacity of man for a choice. Will is direct or side (konklyudentnim). Pravochini with failings in forming of will it is possible to divide into two basic groups: and) pravochini, what perfect without internal will persons on the feasance of pravochinu. bi) pravochini, in which internal will is formulated wrong. The analysis of types of pravochiniv is also conducted after will of sides, as by the necessary element of freedom of pravochinu.

Key words: will, pravochin, will, direct will, side (konklyudentne) will, ill-intentioned agreement, error, deception.

Постановка проблеми. Дане питання досліджували такі науковці, як Муха М.Ю. «Поняття та ознаки правочину»; Перова О.В. «Правові наслідки виконання правочину, який порушує публічний порядок»; Полтавський О.В. «До питання про перевищення повноважень особами, які вчиняють правочини від імені юридичних осіб»; Федоренко І. Є. «Щодо посвідчувальної функції завдатку».

Свобода укладання договору має давню історію. Окремі її елементи були відомі ще римському приватному праву.

Як вольова дія, правочин являє собою поєднання волі та волевиявлення. Воля є бажанням, наміром особи вчинити правочин, однак для його вчинення необхідна не тільки воля, а ще й доведення цієї волі до відома інших осіб. Відповідно до цього, волевиявлення є способом, яким внутрішня воля особи виражається зовні. Для чинності правочину волевиявлення учасника має бути вільним і відповідати його внутрішній волі, тобто формування волевиявлення має бути вільним від чинників, що могли б

викривати уяву особи про зміст правочину (омана, обман) або створити бачення наявності внутрішньої волі за її відсутності (погроза, насилля). [8, с. 19]

Мета статті: розкрити поняття волевиявлення, його вплив на свободу правочину, визначити види волевиявлення.

Основний виклад матеріалу: правочин є однією з найпоширеніших підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин у системі юридичних фактів. Через це інститут правочинів можна назвати одним з найважливіших у науці цивільного права. Щораз актуальнішими є проблеми, пов'язані з недійсністю вчинених правочинів, оскільки недійсні правочини не породжують тих юридичних наслідків, які мали на меті їх учасники.

Згідно з ч.3 ст. 203 ЦК (загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину), волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

Волевиявлення тісно пов'язане з категорією волі, що трактується як здатність людини до вибору мети діяльності і мобілізації зусиль, необхідних для її реалізації. У праві воля виявляється у визначенні правового простору, утвердженні правової системи, санкціонуванні самого права в суспільстві. Вона втілюється через волевиявлення суб'єктів правовідносин.

Волевиявлення буває прямим або побічним (конклюдентним). При прямому волевиявленні воля висловлюється словесно (усно чи письмово), наприклад при укладенні договору у письмовій формі або видачі довіреності чи векселя. При побічному волевиявленні воля сторін на вчинення правочину, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, прямо не висловлюється, але їх поведінка засвідчує їхню волю до настання певних правових наслідків.

У випадках, встановлених договором чи законом, воля може виражатися мовчанням (ч. 3. ст. 205 ЦК України). Само по собі мовчання немає юридичного значення, оскільки не визнається виразом волі, однак закон або договір можуть в окремих випадках надавати йому такого значення. [28,с.234]

У разі, якщо встановити справжню волю сторін, які вчинили правочин, немає можливості, його зміст може бути витлумачений стороною або на вимогу сторони судом.

Отже, будь-який правочин реалізується суб'єктом через його відповідне зовнішнє волевиявлення. Однак форма зовнішнього волевиявлення може виявитися неадекватною внутрішній волі суб'єкта правочину внаслідок неправомірних дій контрагента чи третіх осіб, внаслідок юридично значимої помилки у сприйнятті суб'єктом правочину його очікуваного юридичного результату. За таких обставин дії особи не можуть об'єктивно відображати внутрішню волю суб'єкта цивільних правовідносин досягти бажаного юридичного результату. Тому в ч. 3 ст. 204 ЦК законодавець прямо передбачає, що волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Правові наслідки недотримання цієї вимоги закону передбачені статтями 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235 ЦК.

Зрозуміло, що в кожному суспільстві воля сторін договору не є абсолютно вільною. Вона завжди залежить від загальних умов життя (соціальна складова) і конкретними потребами самих сторін. Але важливо інше, при укладенні правочину фізична чи юридична особа повинна бути вільною від протиправного тиску з боку інших осіб. Її воля повинна формуватися під впливом власних потреб і мети в умовах обізнаності про найбільш суттєві обставини, необхідні для прийняття об'єктивно правильного рішення про укладення правочину [20, с. 249].

Правочини з недоліками у формуванні волі можна поділити на дві основні групи:

- а) правочини, які вчинені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину.
- б) правочини, в яких внутрішню волю сформульовано неправильно.

Без внутрішньої волі вчиняються правочини:

- під впливом насильства (ст. 231 ЦК України);
- у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України).

- вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України).

Такі правочини визначаються недійсними внаслідок того, що воля самої особи на вчинення правочину відсутня, а волевиявлення, яке має місце відображає не волю учасника правочину, а волю якоїсь іншої особи, яка здійснює вплив на учасника правочину.

Насильство, згідно зі ст. 231 ЦК України — це фізичний або психічний тиск на особу з метою примушення її до вчинення правочину. насильство може мати будь-які прояви: фізичне насильство (катування, побої, заподіяння фізичного болю); психічне насильство (залякування, погроза вбивством, погроза заподіянням тілесних ушкоджень); насильство дією (викрадення дитини, пошкодження майна особи). Найчастіше акт насильства являє собою кримінально-каране діяння. Однак, цивільне законодавство не вимагає обов'язкового встановлення факту насильства судом за матеріалами кримінальної справи.

Для визнання правочину недійсним як такого, що вчинений під впливом насильства, не є обов'язковим, щоб контрагент сам здійснив насильство. Правочин, який вчинено під впливом насильства, належить до оспорюваних правочинів. До нього застосовуються наслідки, передбачені ст. 216 і ч. 2 ст. 231 ЦК України.

Зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України) також належить до правочинів, в яких є лише волевиявлення, яке не відображає дійсну волю особи. За зазначеною підставою може бути визнано недійсним лише правочин, який особа вчиняє не самостійно, а через представника. Представник, вчиняючи правочин, не виражає власну волю, його завдання полягає в тому, щоб довести до контрагента волю особи, яку він представляє. Але в силу зловмисної домовленості представника та контрагента воля довірителя не доводиться і підмінюється волею представника, що і є підставою для визнання таких правочинів недійсними.

Словосполучення “зловмисна домовленість” що використовується в ст. 232 ЦК України, явно підкреслює, що тут мається на увазі саме навмисні дії представника, тобто він усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя, передбачає настання невігідних для довірителя наслідків та бажає (свідомо допускає) їх настання. [11, с. 11].

Правочини, що вчинені фізичною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), відрізняються від правочинів, вчинених недієздатними особами тим, що вчиняються дієздатними особами, але внаслідок психічного захворювання, сп'яніння або іншого стану психіки ці особи не усвідомлюють, який правочин вони вчиняють. За аналогією закону слід вважати можливим застосування правил вказаних статей у відношенні правочинів юридичної особи, якщо громадянин, уповноважений вчиняти правочини від імені юридичної особи як її орган або представник, не міг розуміти значення своїх дій або керувати ними.

Правочини, вчинені особами, не здатними розуміти значення своїх дій або керувати ними, належать до категорії оспорюваних.

Правочини, які вчинені внаслідок обману, помилки або під впливом тяжкої обставини, належать до категорії правочинів, в яких внутрішня воля збігається з волевиявленням та дійсно спрямована на досягнення мети правочину, але формування

такої волі відбулося під впливом обставин, які спотворили справжню волю особи.

Помилка — це неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був вчинений. Для визнання правочину недійсним як укладеного під впливом помилки необхідно, щоб помилка мала істотне значення (ст. 229 ЦК України). Під помилкою, що має істотне значення, ЦК України розуміє помилку щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей та якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Наприклад, часто визнаються недійсними правочини купівлі-продажу або обміну квартир у зв'язку з виявленням у них після виконання правочину істотних дефектів.

Правочин, укладений внаслідок помилки, належить до оспорюваних правочинів.

Під обманом (ст. 230 ЦК України) розуміють навмисне введення однією стороною правочину другої сторони в оману щодо обставин, які мають істотне значення і зміст яких визначається в ч. 1 ст. 222 ЦК, з метою вчинення правочину. Для того, щоб правочин кваліфікувати як обман за ст. 230 ЦК, необхідно встановити, що омана стосувалася природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Однак введення в оману щодо мотивів правочину не дає стороні права для застосування відповідних правових наслідків до сторони, яка вчинила таку оману.

Обман матиме місце і тоді, коли сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або коли вона замовчує їх існування.

Обман як підставу для визнання правочину недійсним треба відрізняти від помилки, що має істотне значення. Відмінності між цими правовими конструкціями зводяться до такого:

- обман — це певні винні, навмисні дії сторони, яка намагається запевнити іншу сторону про такі властивості та наслідки правочину, які насправді настати не можуть. Натомість помилка є результатом неправильного уявлення про обставини правочину;
- при обмані наслідки правочину, що вчиняється, є відомими та бажаними для однієї із сторін, тоді як при помилці обидві сторони можуть неправильно сприймати обставини правочину

Відповідно до ч. 2 ст. 230 ЦК України сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні: збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, завдані вчиненням такого правочину. У цій самій статті, на відміну від ст. 57 ЦК УРСР, за якою і позивачем такого позову може бути потерпіла сторона, не визначається особа позивача. Тому можна вважати, що з позовом про визнання правочину, вчиненого під впливом обману, недійсним та відшкодування збитків можуть звертатися як потерпілий, так і інші зацікавлені особи.

Правочин, вчинений особою під впливом тяжкої обставини (кабальний правочин), як впливає із змісту ст. 233 ЦК України, має такі ознаки:

- особа вчиняє правочин на вкрай не вигідних для себе умовах (наприклад, реалізує за дуже низьку плату коштовне майно або виконує важкі роботи);
- особа вчиняє такий правочин під впливом тяжкої для неї обставини. Тяжка обставина може стосуватися як самої цієї особи (купівля ліків, виплата боргів для юридичної особи тощо), так і її близьких (витрати на лікування дружини, витрати на поховання тощо);
- особа вчиняє такий правочин добровільно (тут немає насильства), більше того, вона сама може бути ініціатором такого правочину;
- особа усвідомлює, що вчиняє правочин на вкрай не вигідних для себе умовах

(тут немає помилки або обману), але змушена це зробити під впливом тяжкої обставини.

Цивільний Кодекс України не містить обмежень суб'єктного складу таких правочинів. Тобто звертатися з вимогою про визнання правочину недійсним на підставі статті 233 ЦК України можуть як фізичні, так і юридичні особи.

Правочин, визначений статтею 233 ЦК України, належить до оспорюваних правочинів, тобто його може бути визнано недійсним за позовом потерпілої сторони або іншої заінтересованої особи. Необхідним складовим елементом кабального правочину є недобросовісна поведінка контрагента. Вина контрагента полягає в тому, що він розуміє, наскільки на не вигідних для особи умовах вчиняється правочин, та йде на це свідомо та навмисно, з наміром отримати від цього вигоду. Можлива ситуація, коли вигоду отримують інші особи, але в цьому також повинен бути зацікавлений контрагент. У зв'язку з цим закон покладає на недобросовісного контрагента відповідальність у вигляді обов'язку відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Водночас, законодавцем встановлені і певні межі виконання вимоги про вільне волевиявлення особи. Наведу деякі з них:

1. Сторони вільні у виборі – укласти договір чи ні.

Але Постанова Кабінету Міністрів України від 28.09.1996 № 1175 „Про порядок і умови проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів” зазначає, щоб укласти договори обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів зі страховиками, членами транспортного бюро.

2. Сторони є вільними у виборі контрагента.

3. Сторони вільні у визначенні умов договору.

Можливість сторін вільно визначати зміст договору, як і попередні елементи свободи його укладання, також має свої межі. Межею вільного визначення умов договору є вимоги закону щодо обов'язковості додержання його приписів та заборони їх порушення. Іншою межею вільного визначення умов договору згідно із ст.49 ЦК України, є інтереси держави і суспільства.

З проаналізованих норм чинних нормативно-правових актів та ЦК України можна дійти висновку, що законодавець став на шлях повного визначення і впровадження в договірну практику свободи укладання договору. Однак учасникам договірних відносин належить знати межі цієї свободи, оскільки вони є її обов'язковими елементами.

Висновок. Щоб правочин мав належну юридичну силу, він повинен задовольняти низку умов. До них належать умови: а) про форму; б) про сторони; в) про зміст правочину; г) про відповідність внутрішньої волі волевиявленню сторін.

Ці умови різнобічні і залежать в більшості випадків від характеру правочину. Для деяких правочинів закон встановлює особливий порядок здійснення, або реєстрацію у відповідних державних органах. Ці вимоги також охоплюються поняттям „умови дійсності правочинів”.

Поряд з цим існує і низка загальних вимог, яким повинен відповідати будь-який правочин. До них належать такі вимоги:

- зміст правочину не повинен суперечити цивільному законодавству та моральним принципам суспільства;

- фізичні та юридичні особи, повинні враховувати межі дозволеності правочинів та призначення їх у суспільстві, дотримуватись вимог цивільного законодавства;

- укласти їх можуть лише особи, які володіють у тому чи іншому обсязі дієздатністю,

тобто воля яких характеризується достатньою психічною зрілістю. До досягнення повноліття фізичні особи наділені мінімальною або частковою дієздатністю і мають право вчиняти правочини, прямо обумовлені в законі. Повнолітні фізичні особи (громадяни) визнані недієздатними в судовому порядку, взагалі не можуть укласти правочини і за них угоди укладають опікуни в межах своєї компетенції. Фізичні особи, обмежені судом в дієздатності, можуть укласти лише дрібні побутові правочини.

Наявність правочину свідчить про те, що обидва учасники бажали укласти правочин і що зовнішній вираз волі відповідає внутрішньому. Це означає, що необхідна єдність внутрішньої волі і волевиявлення, у тому випадку, коли у правочині воля відсутня (мало місце насильство, особа перебувала під впливом погрози, обману і т. ін.)

Правочин має бути реально спрямований на виникнення обумовлених ним правових наслідків, тобто необхідною умовою є єдність волі і волевиявлення. Волевиявлення, здійснене без мети вчинення правочину, а лише для виду або для прикриття собою іншого правочину впливає на дійсність правочину.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст.141.
2. Цивільний кодекс України, Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 40-44, ст.356.
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України „Про судову практику в справах про визнання угод недійсними” від 28 квітня 1978р. № 3.
4. Постанова вищого господарського суду України від 7.11.2002р. № 28/115-02. Науково-практичний коментар //Вісник господарського судочинства, 2003р., № 1, с. 111-114.
5. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочину недійсними».
6. Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29.05.2013 №11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними».
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 28.09.1996. № 1175 «Про порядок і умови проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів».
8. Карабань В. Спонування до укладення цивільно-правового договору: правозастосовний та правотворчий аспект //Право України, 2000. - № 10. — С.26.

